

**Het oecumenisme als omslagmoment voor de
Oosters-orthodoxe Kerken**

**Hoe patriarch Athenagoras I van Constantinopel de poort open
zette voor de Protestantse Kerken en Rooms-katholieke Kerk in
de periode 1923-1972**

Nick Pouls

Het oecumenisme als omslagmoment voor de Oosters-orthodoxe Kerken

**Hoe patriarch Athenagoras I van Constantinopel de poort open
zette voor de Protestantse Kerken en Rooms-katholieke Kerk in
de periode 1923-1972**

Cursus: LET-GEB22610 Bachelorscriptie Geschiedenis BA3, Radboud Universiteit
Nijmegen. Onder de begeleiding van prof. dr. P.G.J.M. Raedts.

Nick Pouls (s4100328).

20 juli 2015.

Inhoudsopgave

1 § Inleiding

- pag. 4

2 § De motor achter Athenagoras' oecumenisme

- pag. 7

3 § Athenagoras en de interne en externe kerkelijke aangelegenheden met de Oosters-orthodoxe Kerken, de Protestantse Kerken en de Rooms-katholieke Kerk

- pag. 14

4 § Conclusie

- pag. 22

5 § Bibliografie

- pag. 24

6 § Bijlage

- pag. 30

1 § Inleiding

Als gevolg van het Oosters Schisma (1054) kenden de Oosters-orthodoxe Kerken een moeizame relatie met de Rooms-katholieke Kerk. Deze moeizame relatie werd ook voortgezet ten opzichte van de Protestantse Kerken. De patriarchen hebben zich dan ook lange tijd enkel gericht op het interne beleid van de Oosters-orthodoxe kerkgemeenschappen. Oecumenisch patriarch Athenagoras I van Constantinopel (1886-1972) begon zijn blik echter naar buiten te richten. Als geestelijke wist hij een opener extern beleid te bewerkstelligen ten opzichte van de Protestantse Kerken en Rooms-katholieke Kerk. Hoe kwam een opener extern beleid van Athenagoras tot stand en welke gebeurtenissen hebben een rol gespeeld voor Athenagoras om de samenwerking met de Protestantse Kerken en Rooms-katholieke Kerk aan te gaan in de periode 1923-1972?¹

Veelvuldig leggen kerkhistorici en theologen de nadruk op de continuïteit van het kerkelijke beleid, wat ook geldt voor het beleid van de patriarchen van Constantinopel. De relevantie van dit werk schuilt dan ook in een synchrone benadering van de kerkgeschiedenis. Dit onderzoek poogt aan te geven dat juist het beleid van Athenagoras een omslagmoment is geweest voor de Oosters-orthodoxe Kerken en zich meer op het oecumenisme zijn gaan richten. Athenagoras' beleid heeft gezorgd voor een breuk met het standvastige, interne beleid dat de patriarchen van Constantinopel.

De hermeneutische methodologie zal in dit onderzoek worden toegepast. De rapporten van de vergaderingen van de Wereldraad van Kerken, de Panorthodoxe Conferenties, ooggetuigenverslagen van Athenagoras' beleid, briefwisselingen van Athenagoras met paus Johannes XXIII (1881-1963) en paus Paulus VI (1897-1987) zullen als primair bronmateriaal door middel van tekstkritische analyses onderzocht worden.² Iedere gebeurtenis zal op synchrone wijze in de theologische en politieke context geplaatst worden. Voor de hoofdstukindeling wordt een onderscheid gemaakt in twee periodes. Het eerste hoofdstuk zal zich richten op de periode voordat Athenagoras werkzaam was als patriarch (1923-1948) en het tweede hoofdstuk richt zich op zijn periode als patriarch (1948-1972). Op deze wijze komt namelijk de synchrone benadering tot uiting. In het eerste hoofdstuk wordt ingegaan op de ontstaansgeschiedenis van Athenagoras' oecumenische interesse, aangezien het oecumenisme de leidraad heeft gevormd voor Athenagoras om het contact met de Protestantse Kerken en Rooms-katholieke Kerk aan te halen. Er zullen enkele interne aangelegenheden besproken

¹ De periode 1923-1972 is vanaf Athenagoras periode als bisschop tot aan zijn overlijden.

² Voor dit onderzoek zal gebruik worden gemaakt van primaire bronnen die vertaald zijn vanuit het Italiaans, Grieks en Turks naar het Duits, Engels, Frans en Nederlands.

worden uit de periode voordat hij patriarch werd, zoals Athenagoras' periode in Corfu en de Verenigde Staten. De periode in Corfu geldt namelijk als het eerste moment waarop hij in aanraking kwam met andere christelijke gemeenschappen. In de Verenigde Staten leerde hij hoe politiek gebruikt kan worden om godsdienstige problematiek op te lossen. De inspiratie en het eerste moment van Athenagoras' oecumenische uiting kunnen dan achterhaald worden. Om duiding te geven aan de politieke context van Athenagoras' beleid in de periode 1923-1948, zullen er ook enkele politieke ontwikkelingen besproken worden die van invloed kunnen zijn geweest. In het tweede hoofdstuk zullen de interne en externe kerkelijke aangelegenheden tijdens zijn periode als patriarch besproken worden, zoals de vergaderingen van de Wereldraad van Kerken, de Panorthodoxe Conferenties en het Vaticaans Concilie. Als patriarch kreeg Athenagoras namelijk met elk van deze gebeurtenissen te maken, waardoor ze in dit onderzoek behandeld zullen worden. Athenagoras ondernam en nam deel aan verschillende vergaderingen en organisaties, waarin werd gepoogd om de christelijke eenheid te bevorderen. In dit hoofdstuk zullen ook de politieke betrekkingen tussen Griekenland en Turkije verder uitgewerkt worden. Als patriarch van Constantinopel werd hij een speelbal van de overheid van Griekenland en Turkije.

Er wordt in de wetenschappelijke discussie een onderscheid gemaakt tussen de periode voordat Athenagoras patriarch werd en de periode dat hij de patriarch van Constantinopel was. In de wetenschappelijke discussie bestaat er echter wel consensus over Athenagoras' externe beleid. Echter benadrukt iedere auteur andere gebeurtenissen die bepalend zijn geweest voor Athenagoras' beleid. Bernhard Ohse stelde in *Der Patriarch: Athenagoras I von Konstantinopel: Ein ökumenischer Visionär* (1968) dat Athenagoras' oecumenische interesse ontstond tijdens zijn periode als aartsbisschop van de Verenigde Staten.³ De aartsbisschop richtte zich niet enkel op het patriarchaat, maar ook op de relaties met andere christelijke gemeenschappen. Athenagoras kwam in de Verenigde Staten voor het eerst op diplomatiek niveau in contact met de Rooms-katholieke Kerk. Dit open beleid, dat volgens Ohse ontstond in de Verenigde Staten, zette Athenagoras voort in zijn periode als patriarch van Constantinopel.⁴

De Franse theoloog Yves Congar (1904-1995) stelde in *Athenagoras I. Der Patriarch spricht* (1965) dat de dialoog tussen Athenagoras en Johannes XXIII bepalend was om de banden met de Rooms-katholieke Kerk aan te halen. In 1959 werd het Vaticaans Concilie

³ Bernard Ohse, *Der Patriarch: Athenagoras I. von Konstantinopel: Ein ökumenischer Visionär* (Göttingen, 1968), 99-142.

⁴ *Ibidem*, 179-194.

aangekondigd, waarna Athenagoras de Panorthodoxe Conferenties op Rhodos ging organiseren.⁵ Athenagoras wilde op deze wijze zowel interne als externe eenheid bevorderen. In tegenstelling tot Congar benoemde Payer ook de relatie die Athenagoras aanging met de Protestantse Kerken. De Oostenrijkse schrijfster Alja Payer (1922-2008) stelde in *Der Ökumenische Patriarch Athenagoras I, ein Friedensbringer aus dem Osten* (1986), op vergelijkbare wijze als Congar, dat de dialoog tussen Athenagoras en Johannes XXIII het voornaamste moment was om de banden met de Rooms-katholieke Kerk te versterken.⁶ Payer stelde ook dat als gevolg van het Tweede Vaticaans Concilie (1963-1965) de Oosters-orthodoxe Kerken meer betrokken raakte dan de andere kerkgemeenschappen.⁷ In tegenstelling tot Congar benoemde Payer ook de relatie die Athenagoras aanging met de Protestantse Kerken.

Er zijn enkele auteurs die een persoonlijke relatie met Athenagoras beschrijven. De Franse orthodoxe priester, theoloog en filosoof Constantin Virgil Gheorghiu (1916-1992) schreef het biografische werk *La vie du Patriarche Athenagoras* (1969), waarbij er vanuit levensbeschouwende vraagstukken werd getracht inzicht te geven in de theologie van Athenagoras. Oecumenisme werd door Gheorghiu als rode leidraad gebruikt om de biografie te schrijven.⁸ In het journalistieke werk *Patriarch Athenagoras I: from death to life, and from earth to heaven* (1973) besprak de Amerikaanse, orthodoxe priester George Dimopoulos (1929-2012) op vergelijkbare wijze als Gheorghiu de theologische visie van Athenagoras in relatie tot de Oosters-orthodoxe Kerk.⁹

De Britse theoloog Kallistos (Timothy) Ware (1934) stelde op hermeneutische wijze in 'The Ecumenical Patriarch Athenagoras I' (1972) en *The Orthodox Church* (1993), dat Athenagoras drie doelen wilde verwezenlijken in zijn ambtstermijn als patriarch. De drie doelstellingen waren de verbeteringen van de politieke betrekking tussen Griekenland en Turkije, het versterken van de banden tussen de verschillende Oosters-orthodoxe Kerken en de promotie van een wereldwijde, christelijke eenheid. Als gevolg van de vergaderingen van de Wereldraad van Kerken poogde Athenagoras zowel intern als extern de christelijke eenheid te bevorderen, aldus Ware. De vergaderingen van de Wereldraad van Kerken vormde voor Athenagoras het motief om de banden de Protestantse Kerken en de Rooms-katholieke

⁵ Yves M.J. Congar, *Athenagoras I. Der Patriarch spricht* (Wenen, 1965), 7-14.

⁶ Alja Payer, *Der Ökumenische Patriarch Athenagoras I, ein Friedensbringer aus dem Osten* (Würzburg, 1986), 83-84.

⁷ Payer, *Der Ökumenische Patriarch Athenagoras*, 87-100.

⁸ Constantin V. Gheorghiu, *La vie du Patriarche Athenagoras* (Parijs, 1969).

⁹ George Dimopoulos, *Patriarch Athenagoras I: from death to life, and from earth to heaven* (Scranton, 1973), i-19, 63-95.

Kerk aan de halen. Maar ook intern organiseerde Athenagoras de Panorthodoxe Conferenties om saamhorigheid van de Oosters-orthodoxe Kerken te bewerkstelligen.¹⁰

2 § De motor achter Athenagoras' oecumenisme.

Ieder individu heeft een drijfveer om bepaalde doelstellingen te verwezenlijken. Dit gold voor Athenagoras in het verwezenlijken van een open, extern beleid. Er moet dan ook achterhaald worden op welk moment Athenagoras' interesse voor het oecumenisme is ontstaan, aangezien het oecumenisme bepalend is geweest voor zijn externe beleid als patriarch. Welke bron vormde de inspiratiebron voor Athenagoras' interesse in het oecumenisme? De Franse orthodoxe theoloog Oliver Clément (1921-2009) stelde in *Dialogues avec le patriarche Athénagoras* (1969) dat het oecumenisme de *ananki*, de bestemming, was van de Oosters-orthodoxe Kerk.¹¹ Athenagoras raakte beïnvloed door de idee van *ananki*, waardoor iedere beslissing van Athenagoras hierdoor werd ingegeven:

*'You must talk about the union of the Churches. It is the will of God, it is the compelling demand of the Christian people, it is the only way of bearing witness to Christ in this age of global unity. Today, union is the ananki, our destiny. Paul VI knows it. The Archbishop of Canterbury knows it. I am not blind to the difficulties, the problems. But everything will change if seen in the perspective of union...'*¹²

Clément stelde achteraf dat oecumenisme van Athenagoras altijd voorbestemd was om te bestaan binnen de Oosters-orthodoxe Kerk, waardoor de idee van *ananki* finalistisch is. Er moest gezocht worden naar een andere argumentatie waardoor Athenagoras' interesse voor het oecumenisme ontstond. In 1920 werd er een encycliek uitgevaardigd door het patriarchaat van Constantinopel, waarin werd gepredikt voor christelijke eenheid van de Oosterse en Westerse kerkgemeenschappen (zie bijlage 1):

'Wherefore, considering such an endeavour to be both possible and timely, especially in view of the hopeful establishment of the League of Nations [...] we earnestly ask and invite the

¹⁰ Kallistos Ware, *The Orthodox Church* (Suffolk, 1993), 128-129, 182-187, 315; Kallistos Ware, 'The Ecumenical Patriarch Athenagoras I', *Eastern Churches Review* 4:2 (1972), 156-162, alhier 158-159; John A., McGuckin, *The Orthodox Church: An Introduction to its History, Theology, & Spiritual Culture* (Oxford, 2008), 31-36.

¹¹ Oliver, Clément, *Dialogues avec le patriarche Athénagoras* (Parijs, 1969), 303-307; Ware, 'Athenagoras I', 161-162.

¹² Ware, 'Athenagoras I', 161.

judgment and the opinion of the other sister churches in the East and of the venerable Christian churches in the West and everywhere in the world.'¹³

De encycliek stelde dat er een overkoepelende organisatie gevormd moest worden om de christelijke eenheid te bewerkstelligen. In *The Ecumenical Movement: an introductory history* (2004) stelde de Amerikaanse kerkhistoricus Thomas FitzGerald dan ook dat er in de encycliek van 1920 werd gesproken over de vorming van een overkoepelende oecumenische organisatie om christelijke eenheid te bevorderen:

*'The responses also led to the historic Patriarchal Encyclical of 1920, which called for the establishment of a Fellowship of Churches and offered proposal through which the divided churches could engage in doctrinal discussion and common witness.'*¹⁴

De encycliek vormde voor Athenagoras de oecumenische inspiratiebron om christelijke eenheid te bewerkstelligen tussen de Oosterse en Westerse kerkgemeenschappen, door middel van een overkoepelende organisatie. De encycliek als inspiratiebron betekende echter niet dat Athenagoras ook daadwerkelijk een oecumenische beleid hoefde te voeren. Vervolgens moet het eerste moment achterhaald worden, waarop voor Athenagoras zijn oecumenische interesse tot uiting kwam. Wanneer kwam Athenagoras' interesse voor het oecumenisme tot uiting? In ieder geval kon geconcludeerd worden dat de encycliek van 1920 de inspiratiebron vormde voor Athenagoras' uiting van oecumenisme.

In de periode 1923-1930 was Athenagoras de bisschop van Corfu. Athenagoras was vermoedelijk bekend met de encycliek van 1920, aangezien hij slechts drie jaar later werd aangesteld als bisschop. Kwam Athenagoras' interesse voor het eerst tot uiting in zijn periode als bisschop van Corfu? De Nederlandse theoloog Willem Visser 't Hooft (1900-1985) bezocht Athenagoras in 1929 in Corfu, waarna hij stelde in *Memoires. Een leven in de oecumene* (1971) dat juist in Corfu Athenagoras' interesse voor het oecumenisme voor het eerst tot uiting kwam:

¹³ Constantin G. Patelos (red.), *The Orthodox Church in het Ecumenical Movement* (Genève, 1978), 40-41. Deze encycliek was echter niet opgesteld door een oecumenisch patriarch, aangezien de zetel in Constantinopel onbezet bleef in de periode 1918-1921. Oecumenisch patriarch Germanus V van Constantinopel (1835-1920) werd door de Grieks-orthodoxe gemeenschap van Constantinopel gedwongen af te treden in 1918, nadat Germanus V een te gematigde houding had aangenomen bij de vervolging van de Grieks-orthodoxe gemeenschap door de Turken. In 1921 werd Meletius IV als oecumenisch patriarch gekozen, maar daarmee was er géén duidelijke patriarch aan te wijzen die verantwoordelijk was voor de uitvaardiging van de encycliek van 1920. Zie Dimitrios Stamatopoulos, 'Greek-Orthodox Patriarchate of Constantinople, 1839-1923', *Εγκυκλοπαίδεια Μείζονος Ελληνισμού, Κωνσταντινούπολη* (2008).

¹⁴ Thomas E. FitzGerald, *The Ecumenical Movement: an introductory history* (Westport, 2004), 82-83.

‘‘The Metropolitan was already deeply concerned about the Christian unity, he had the convictions which would later make him a Patriarch of Constantinople who deserved the title Ecumenical Patriarch, not only because of ancient tradition, but also because he was a leader in the cause of Christian unity.’’¹⁵

De Grieks-orthodoxe bisschop George Papaioannou (1933-1999) bevestigde de waarnemingen van Visser 't Hooft in *From Mars Hill to Manhattan* (1976). Tijdens zijn periode als bisschop van Corfu kwam Athenagoras namelijk voor het eerst op diplomatiek niveau in aanraking met West-Europa en de Rooms-katholieke Kerk.¹⁶ Het West-Griekse eiland Corfu kende namelijk een aanzienlijke Rooms-katholieke gemeenschap, waardoor er veelvuldig spanningen bestonden tussen hen en de Grieks-orthodoxe Kerk. Op 31 augustus 1923 voerde de Italiaanse marine een bombardement uit op Corfu, het Corfu Incident, waardoor deze spanningen tussen beide gemeenschappen groeiden. De Griekse premier Andreas Michalakopoulos (1876-1938) benoemde het groeiende wantrouwen van de Grieks-orthodoxe gemeenschap van Corfu in λογoi (Logoi). Het wantrouwen van de Griekse-orthodoxe gemeenschap van Corfu werd nadien bevestigd in een rapport van de Britse ambassade in Athene.¹⁷ Athenagoras begon zijn periode als bisschop in een moeilijke tijd voor Corfu, waarin veel wantrouwen bestond tussen de Rooms-katholieke en Grieks-orthodoxe Kerk.¹⁸ Maar niet enkel op godsdienstig niveau waren er geschillen, want ook tussen Griekenland en Turkije namen de spanningen in deze periode toe.

Vanaf de negentiende eeuw werden er al verschillende delen van het Ottomaanse Rijk veroverd, maar het rijk viel definitief uit elkaar na de Eerste Wereldoorlog (1914-1918). Het Verdrag van Sèvres (1920) werd opgesteld na de Eerste Wereldoorlog, waarna er een herverdeling kwam van het Griekse en Turkse gebied. Als gevolg van de Grieks-Turkse Oorlog en de verdeeldheid tussen venizelisten en monarchisten kwam het Verdrag van Sèvres in 1922 onder druk te staan.¹⁹ Op 30 januari 1923 werd in Lausanne een conferentie gehouden over de uitwisseling van de Turkse en Griekse gemeenschap, waarna de Vrede van Lausanne werd getekend op 24 juli 1923. Er ontstond al snel een gedwongen stroom van anderhalf

¹⁵ Willem A. Visser 't Hooft, *Memoirs* (New York, 1973), 61.

¹⁶ Papaioannou, *Mars Hill to Manhattan*, 47-56.

¹⁷ Antonis Klapsis, ‘Greek Diplomacy towards Fascist Italy, 1922-1940’, in: Reinhard Stupperich en Heinz A. Richter (red.), *THETIS. Mannheimer Beiträge zur Klassischen Archäologie und Geschichte Griechenlands und Zyperns* (Mannheim, 2013), XX: 293-294; Andreas Michalakopoulos, *Logoi* (Athene, 1964), II: 706.

¹⁸ Papaioannou, *Mars Hill to Manhattan*, 47-56, 122-126, 134-139, 270-277; Payer, *Der Ökumenische Patriarch Athenagoras*, 10-13.

¹⁹ Thanos Veremis, ‘1922: Political Continuities and Realignments in the Greek State’, Renée Hirschon (red.), *Crossing the Aegean: An Appraisal of the 1923 Compulsory Population Exchange between Greece and Turkey* (New York, 2003), 53-62, alhier 53-55.

miljoen migranten tussen Griekenland en Turkije met ingrijpende gevolgen.²⁰ Zowel Griekenland als Turkije maakten namelijk een asymmetrische ontwikkeling door op het gebied van politiek, cultuur en economie. Griekenland maakte een economische groei door als gevolg van de geëmigreerde zelfstandige ondernemers uit de christelijke middenklasse van Turkije. Maar de infrastructuur bezweek onder de druk van het hoge aantal migranten. Op politiek niveau trachtte Griekenland het oude beleid van de Groot-Griekse idee voort te zetten. Turkije moest echter zorg dragen voor vele arme, Turkse boeren die vanuit Griekenland waren geëmigreerd. Het verleden van het Ottomaanse Rijk werd door de Turken achter zich gelaten, waarna de overheid besloot om als Turkse staat opnieuw te beginnen.²¹ Het nationalisme van Griekenland en Turkije kwam niet tot een einde in 1922, maar bleef door de ondertekening van de Vrede van Lausanne bestaan in het gedachtegoed van de Grieken en Turken. De Griekse migranten afkomstig uit Anatolië namen gebruiken, tradities en literatuur mee, die invloed gingen uitoefenen op de Grieks-orthodoxe tradities en cultuur van Griekenland.²² Corfu was geen uitzondering en kreeg te maken met veel Grieks-orthodoxe migranten van Turkije, waardoor Athenagoras de rol van bemiddelaar wel moest aannemen.

In deze theologische en politieke context poogde Athenagoras de betrekkingen te verbeteren tussen de Rooms-katholieke en Grieks-orthodoxe Kerk van Corfu. De oecumenische interesse van Athenagoras kwam tijdens zijn periode als bisschop van Corfu tot uiting, waardoor er een eerste opstap werd gemaakt in samenwerking met de Rooms-katholieke Kerk. Athenagoras kreeg namelijk te maken met groeiende spanningen door het Corfu Incident en de vele Grieks-orthodoxe migranten van Turkije.

Na de Eerste Wereldoorlog (1914-1918) ontstond de behoefte binnen de Oosters-orthodoxe Kerken om een *Great and Holy Council* te organiseren. Dit concilie was bedoeld om de interne banden tussen de Oosters-orthodoxe Kerken te verbeteren. In 1930 werd op Athos een comité aangesteld om een dergelijk *Great and Holy Council* te organiseren. Hij was een van de leden van het comité, dat een van de eerste momenten vormden waarop op

²⁰ Renée Hirschon (red.), *Crossing the Aegean: An Appraisal of the 1923 Compulsory Population Exchange between Greece and Turkey* (New York, 2003), xiv-xvii, 281-288.

²¹ Renée Hirschon, 'Consequences of the Lausanne Convention: An Overview', in: Renée Hirschon (red.), *Crossing the Aegean: An Appraisal of the 1923 Compulsory Population Exchange between Greece and Turkey* (New York, 2003), 13-22, alhier 13-18; Çağlar Keyder, 'The Consequences of the Exchange of Populations for Turkey', Renée Hirschon (red.), *Crossing the Aegean: An Appraisal of the 1923 Compulsory Population Exchange between Greece and Turkey* (New York, 2003), 39-52, alhier 43-44; James Barros, *The Corfu incident of 1923: Mussolini and the League of Nations* (Princeton, 1965), 68-70.

²² Peter Mackridg, 'The Myth of Asia Minor in Greek Fiction', in: Renée Hirschon (red.), *Crossing the Aegean: An Appraisal of the 1923 Compulsory Population Exchange between Greece and Turkey* (New York, 2003), 235-246, alhier 242-246.

diplomatiek niveau het oecumenisme tot uiting kwam.²³ Dit was echter enkel een interne aangelegenheid. Er bleek geen enkel motief te vinden voor Athenagoras om de banden met de Protestantse Kerken en Rooms-katholieke Kerk aan te halen. De *Great and Holy Council* was geen gebeurtenis waardoor Athenagoras zijn blik naar buiten ging richten, maar wel van belang was voor het interne beleid.

De oecumenische interesse van Athenagoras kwam volgens Ohse het duidelijkste tot uiting in zijn periode als aartsbisschop van de Verenigde Staten (1930-1948). Volgens Ohse bestaat er een continuïteit tussen Athenagoras' oecumenische beleid als aartsbisschop tot aan zijn beleid als patriarch. In de periode 1930-1948 was Athenagoras de aartsbisschop van de Verenigde Staten en kwam terecht in een Amerikaans-Griekse gemeenschap die zowel godsdienstig als politiek verdeeld was. Allereerst zal er worden ingegaan op de godsdienstige verdeeldheid van de Amerikaans-Griekse gemeenschap.

Als gevolg van het hoge aantal Griekse migranten in de periode 1903-1921 bestond er geen consensus over de vorming en uiting van een nieuwe, Amerikaans, Grieks-orthodoxe identiteit. De Oosters-orthodoxe geestelijkheid in Europa zag zich dan ook genoodzaakt om in de periode van 1921-1923 en 1929-1948 invloed uit te oefenen op de Oosters-orthodoxe bisdommen van de Verenigde Staten.²⁴ De Grieks-orthodoxe bisdommen in de Verenigde Staten kenden ook elk een onafhankelijk, kerkelijk bestuur. Ieder bisdom vulde namelijk naar eigen inzicht de dienst en liturgie in, waardoor privileges werden toegeëigend. Maar er heerste ook politieke verdeeldheid binnen de Amerikaans-Griekse gemeenschap. Na de Grieks-Turkse Oorlog (1919-1922) was koning Constantijn I van Griekenland (1868-1923) genoodzaakt om in ballingschap te gaan. Constantijn moest een burgeroorlog voorkomen tussen de monarchisten en venizelisten.²⁵ De nationale verdeeldheid die er vanaf 1920 in Griekenland bestond, zorgde ook voor verdeeldheid bij de Griekse gemeenschappen die in

²³ Ware, *Orthodox Church*, 187.

²⁴ Constance J. Tarasar (red.), *Orthodox America, 1794-1976: Development of the Orthodox Church in America* (New York, 1975), 173-188; Thomas E. FitzGerald, *The Orthodox Church* (Greenwood, 1995), 3-35, 53-55. Voor meer informatie over de moeizame ontwikkelingen tussen de Russisch-orthodoxe en Grieks-orthodoxe Kerk in de Verenigde Staten zie Ware, *Orthodox Church*, 172-175, 180-183; Silas Koskinos, 'Greek-Americans in Crisis. The period of Upheaval in the Greek Orthodox Church of America (1918-1923) and the synodical exarch, the bishop of Monemvasia and Lakedaimonia, Germanos Troianos', in: Miltiades B. Efthimiou en George A. Christopoulos, (red.), *History of the Greek orthodox church in America* (New York, 1984), 37-66, alhier 37-61.

²⁵ De interne spanningen, als gevolg van het verlies van Griekenland, zorgden ervoor dat koning Constantijn I (1868-1923) tegenover politicus Eleftherios Venizelos (1864-1936) kwam te staan. Er ontstond in Griekenland – en ook bij de Grieken levend in diaspora – de politieke ideologie van het venizelisme. Cyril E. Black, 'The Greek Crisis: Its Constitutional Background', *The Review of Politics* 10 (1948), 84-99; Costas Kerofilas, *Eleftherios Venizelos: his life and work* (Londen, 1915).

diaspora leefden.²⁶

Om de interne problematiek van de Oosters-orthodoxe Kerk in de Verenigde Staten op te lossen Athenagoras voerde een nieuw regelement (1931) door. Hiermee wilde hij een einde maken aan de verdeeldheid binnen de Griekse gemeenschap.²⁷ Het kerkelijke bestuur werd gecentraliseerd, waarbij er zowel leken als geestelijken werden aangesteld in het bestuur.²⁸ De interne verdeeldheid van de Griekse gemeenschap van de Verenigde Staten werd, dankzij de centralisatie van het kerkelijk bestuur door Athenagoras opgelost. Athenagoras' periode in de Verenigde Staten leek zich namelijk te richten op de interne aangelegenheden van de Oosters-orthodoxe Kerk. In een bericht uit 1966 van de politicus Dwight David Eisenhower (1890-1969) bleek dat Athenagoras' beleid als aartsbisschop wel een inspiratie vormde voor andere kerkgemeenschappen:

‘Through your eighteen years as spiritual leader of the Greek Orthodox faith in North and South America, you won in this hemisphere the affectionate friendship and abiding respect of millions among believers of all Faiths.’²⁹

Maar volgens FitzGerald kwamen de Grieks-orthodoxe migranten in de Verenigde Staten vanaf 1920 ook gedwongen in contact met de Rooms-katholieke Kerk en Protestantse Kerken. Dit stelde FitzGerald in *The Orthodox Church* (1995):

‘In the United States Orthodox would find themselves in direct and constant contact with Roman Catholics and Protestants in a manner that was rare in the Old World at that time.’³⁰

Uit deze bronnen bleek niet dat Athenagoras de dialoog opzocht met de Protestantse Kerken en de Rooms-katholieke Kerk in de Verenigde Staten. Athenagoras zocht wel voor het eerst op politiek niveau contact om de problematiek van de Amerikaans-Griekse gemeenschap op te lossen. In 1931 werd de problematiek besproken door Athenagoras en president Herbert Hoover (1874-1964). Door de openheid van Athenagoras ontstond er gelijk vanaf het begin een goede verstandhouding tussen de Oosters-orthodoxe Kerk en de politici van de Verenigde Staten. Tijdens de Tweede Wereldoorlog (1939-1945) riep Athenagoras alle verschillende kerkgemeenschappen van de Oosters-orthodoxe Kerk in de Verenigde Staten bijeen. Hiermee

²⁶ Tarasar, *Orthodox America*, 188-191; FitzGerald, *Orthodox Church*, 37-41; George Papaioannou, *From Mars Hill to Manhattan. The Greek Orthodox in America under Athenagoras I* (Minneapolis, 1976), 46-47.

²⁷ Tarasar, *Orthodox America*, 188-191; Miltiades B. Efthimiou en George A. Christopoulos (red.), *History of the Greek orthodox church in America* (New York, 1984), 22-29.

²⁸ Papaioannou, *Mars Hill to Manhattan*, 61-121; FitzGerald, *Orthodox Church*, 53-62.

²⁹ Dwight D. Eisenhower, ‘Congratulatory message to Patriarch Athenagoras on his 80th birthday’, *Orthodox Observer* special issue (1966), 181.

³⁰ FitzGerald, *Orthodox Church*, 62.

wilde Athenagoras zijn steun betuigen aan president Franklin Delano Roosevelt (1882-1945).³¹ Athenagoras bleek een bredere ervaring te ontwikkelen op politiek niveau. Als aartsbisschop richtte hij niet enkel op het patriarchaat van Constantinopel. Na de Tweede Wereldoorlog bleven de politieke betrekkingen tussen Athenagoras en de Amerikaanse politici voortduren. Dit uitte zich onder andere in de verkiezing van Athenagoras als patriarch van Constantinopel.

De Koude Oorlog (1945-1991) was volop gaande, waardoor de Verenigde Staten belang had bij een goede politieke relatie tussen Griekenland en Turkije als blok tegen het groeiende communisme van de politicus Jozef Stalin (1878-1953) in de Balkan-staten. De president Harry Truman (1884-1972) zag de patriarch als het institutionele orgaan om de invloedssfeer van de patriarch van Moskou te beperken.³² Ware plaatste dan ook in zijn artikel 'The Ecumenical Patriarch Athenagoras I' (1972) de verkiezing van Athenagoras in de politieke verhoudingen van de Verenigde Staten en de Sovjet-Unie. Turkije had ook belang bij de verkiezing van Athenagoras als patriarch, aangezien de Turkse overheid na de Tweede Wereldoorlog (1939-1945) afhankelijk was van het door de Verenigde Staten opgestelde Marshallplan.³³

Concluderend kon gesteld worden dat de periode van Athenagoras als aartsbisschop van de Verenigde Staten zich voornamelijk op politiek niveau uitte. Athenagoras zocht op politiek niveau contact om de interne problematiek van de Amerikaans-Griekse gemeenschap op te lossen. Hierdoor vormde Athenagoras' periode als aartsbisschop een van de gebeurtenissen die voornamelijk bijdroeg aan een open extern beleid ten opzichte van politici. De banden met de andere christelijke kerkgemeenschappen speelden een minder prominente rol, maar Athenagoras werd bewust van hoe politiek gebruikt kon worden om een open extern beleid te voeren.

3 § Athenagoras en de interne en externe kerkelijke aangelegenheden met de Oosters-orthodoxe Kerken, de Protestantse Kerken en de Rooms-katholieke Kerk

Als gevolg van het opkomende oecumenisme is er veel teweeg gebracht in de verschillende kerkgemeenschappen. Uit het eerdere hoofdstuk bleek dat Athenagoras duidelijk geïnspireerd werd door het oecumenisme. In 1948 werd Athenagoras de oecumenische patriarch van Constantinopel, waarnaar hij zich gelijk richtte op het organiseren van een overkoepelende

³¹ Papaioannou, *Mars Hill to Manhattan*, 178-182.

³² Ware, 'Athenagoras I', 158.

³³ Kamouzis, 'Incorporating the Ecumenical Patriarchate', 239-240.

organisatie om christelijke eenheid te bevorderen. De eerste vergadering van de Wereldraad van Kerken werd gehouden in 1948 te Amsterdam, waar Athenagoras optrad als een van de organisatoren. Door middel van correspondentie, ontmoetingen, inspecties en lidmaatschap trachtte de vergadering van de Wereldraad van Kerken de christelijke eenheid te bevorderen. Volgens Visser 't Hooft diende de vergadering van Wereldraad van Kerken ook voor de bestudering van gezamenlijke probleemstellingen, het uitwisselen van informatie en het debat over één kerkgemeenschap.³⁴ Een opmerkelijk aspect was dat de Rooms-katholieke Kerk, in tegenstelling tot de Oosters-orthodoxe Kerk en Protestantse Kerken, geen lid van de raad was van de Wereldraad van Kerken, maar wel veelvuldig samenwerkte met de raad.³⁵

In het voorgaande hoofdstuk bleek dat de encycliek de inspiratiebron vormde voor Athenagoras. Maar gold dit ook voor zijn externe beleid? FitzGerald stelde al in het voorafgaande hoofdstuk dat in de encycliek van 1920 werd gesproken over het organiseren van een overkoepelende oecumenische organisatie. De vergaderingen van de Wereldraad van Kerken werden voor Athenagoras dan ook de verwezenlijking van deze overkoepelende oecumenische organisatie om de christelijke eenheid te bevorderen. Dit bleek ook uit een citaat van de eerste Panorthodoxe Conferentie van 1961:

‘Orthodoxy and the Ecumenical Movement: A) The presence and participation of the Orthodox Church in the Ecumenical Movement, in the spirit of the Patriarchal encyclical of 1920.’³⁶

In een briefwisseling uit 1967 tussen de Amerikaanse theoloog Eugene Carson Blake (1906-1985) en Athenagoras werd nogmaals bevestigd dat er een continuïteit te bestaat tussen de encycliek van 1920 en het oecumenisme van de vergadering van de Wereldraad van Kerken:

‘Our Ecumenical Patriarchate – in the position that it took from the very beginning, in its historic Encyclical of 1920 on the formation of a League of Churches, and in its subsequent collaboration in the Ecumenical Movement – has undoubtedly been, and still is, an ardent preacher of the true ecumenical idea, and true ecumenical dialogue to foster Christian unity.

³⁴ Willem A. Visser 't Hooft, *The first six years, 1948-1954: a report of the Central Committee, of the World Council of Churches on the activities of the departments and secretariats of the Council* (Genève, 1954), 4-12, 28-29; Ware, *Orthodox Church*, 322.

³⁵ FitzGerald, *The Ecumenical Movement*, 7-8; FitzGerald, *The ecumenical patriarchate*, 7-9; Patelos, *The Orthodox Church*, 44-46; Ware, *Orthodox Church*, 322.

³⁶ Patelos, *The Orthodox Church*, 72.

*For this reason, so as to encourage the ecumenical spirit, it has taken initiatives in Christian reconciliation in all directions.*³⁷

De Bulgarse theoloog en kerkhistoricus Todor Săbev (1928-2008) stelde in *The Orthodox churches in the World Council of Churches: towards the future* (1996), dat er een continuïteit bestaat tussen de encycliek van 1920 en de participatie van de oecumenische patriarch tijdens de vergadering van de Wereldraad van Kerken in 1948:

*‘‘The encyclical of 1920 is rightly considered a landmark of ecumenical vision, a kind of ‘‘constitution of the policy to be followed by the Orthodox churches’’ and a reliable basis for the programmatic orientation and first structure of the WCC.’’*³⁸

De encycliek van 1920 vormde de schriftelijke basis om de vergaderingen van de Wereldraad van kerken te gaan organiseren. In 1952 vaardigde Athenagoras een encycliek uit, waarin hij benadrukte hoe belangrijk participatie van de Oosters-orthodoxe Kerken was in de oecumenische beweging van de Wereldraad van Kerken:

*‘‘Because this is the aim of the World Council of Churches, and also because the Orthodox Church, in her past participation in the pan-Christian movement, has sought to make known and to impart to the heterodox the riches of her faith [...] we consider that, in many ways, the future participation and cooperation of the Orthodox Church with the World Council of Churches is necessary.’’*³⁹

Hieruit bleek dat Athenagoras het oecumenisme trachtte te bevorderen. In het kader van de encycliek van 1952 wilde Athenagoras de gehele interne koers van de Oosters-orthodoxe Kerk omvormen (zie bijlage 2). In ieder geval kon geconcludeerd worden dat de encycliek van 1920 de inspiratie vormden voor Athenagoras' externe beleid. De vergaderingen van de Wereldraad van Kerken vormden voor Athenagoras de verwezenlijking van een overkoepelende oecumenische organisatie. De encycliek van 1952 was nogmaals een extra bevestiging dat de Oosters-orthodoxe Kerk een open extern beleid moest uitvoeren.

De behoefte van de Oosters-orthodoxe Kerken om interne christelijke eenheid te bewerkstelligen kwam ook voort uit de vergaderingen van de Wereldraad van Kerken. Er ontstond veelvuldig verdeeldheid binnen de Oosters-orthodoxe Kerken als gevolg van de

³⁷ Patelos, *The Orthodox Church*, 255.

³⁸ Todor, Săbev, *The Orthodox churches in the World Council of Churches: towards the future* (Genève, 1996), 9-10; FitzGerald, *The Ecumenical Movement*, 104-106. De visie van Săbev kwam daarmee overeen met de argumentatie van FitzGerald en Ware.

³⁹ Patelos, *The Orthodox Church*, 45.

vergaderingen van de Wereldraad van Kerken. Tijdens de stemmingen bij vergaderingen in de periode 1948-1954 konden de Oosters-orthodoxe Kerken namelijk géén gezamenlijke stem vormen. In 1950 werd dan ook de omschrijving van het lidmaatschap van de Wereldraad van Kerken aangepast.⁴⁰ Athenagoras zag deze verdeeldheid bij de vergadering van de Wereldraad van Kerken als een mogelijkheid om interne samenwerking van de Oosters-orthodoxe Kerken te bevorderen. Als gevolg hiervan werden er de zogeheten Panorthodoxe Conferenties georganiseerd.⁴¹ De eerste Panorthodoxe Conferentie werd gehouden van 24 september tot 6 oktober 1961 op het Griekse eiland Rhodos, waarbij werd gedebatteerd over de eenheid van de Oosters-orthodoxe Kerken. Maar ook over de rol van de Oosters-orthodoxe Kerken in de oecumenische beweging.⁴² Tijdens de vergadering maakten de orthodoxe afgevaardigden een onderscheid tussen de Rooms-katholieke en Protestantse Kerken:

‘III Orthodoxy and the Roman Catholic Church:

A) Study of the positive and negative points between the two Churches:

- 1. In faith.*
- 2. In administration.*
- 3. In church activities (especially propaganda, proselytising, the Uniates).*

B) Cultivation of Relations in the spirit of Christian love, with particular reference to the points anticipated in the Patriarchal Encyclical of 1920.

IV Orthodoxy and the Churches and Confessions emanating from the Reformation:

A) Confessions lying further from Orthodoxy:

- 1. Lutheranism.*
- 2. Calvinism.*
- 3. Methodists.*
- 4. Other Protestant Confessions.*

B) Confession lying nearer to Orthodoxy:

- 1. Anglican Church.*

⁴⁰ Ware, *Orthodox Church*, 322-324; Thomas E. FitzGerald, *The ecumenical patriarchate and the quest for Christian Unity* (New York, 1990), 11-12. Hiermee werd ook de argumentatie van Payer ontkracht dat de eerste Panorthodoxe Conferentie als een teleologische verwijzing diende voor het Vaticaans Concilie en de Panorthodoxe Conferentie van 1961.

⁴¹ FitzGerald, *Orthodox Church*, 102-103; Serge Keleher, ‘Orthodox Rivalry in the Twentieth Century: Moscow versus Constantinople’, *Religion, State & Society* 25 (1997), 125-137, alhier 125-126. De situatie van de verdeelde Oosters-orthodoxe Kerk in de Verenigde Staten en de relatie tussen Constantinopel en Moskou, zorgden ervoor dat een debat over de indeling van de jurisdictie noodzakelijk was.

⁴² FitzGerald, *Orthodox Church*, 89-90; FitzGerald, *The Ecumenical Movement*, 8.

2. *Episcopalians in general.*'⁴³

De Oosters-orthodoxe Kerk was zich heel bewust van de overeenkomsten die er bestaan tussen hen de Rooms-katholieke Kerk, aangezien er enkel werd ingegaan op positieve en negatieve punten tussen de twee kerken. Bij de Protestantse Kerken werd er een duidelijk onderscheid gemaakt tussen de kerken die dichterbij de Oosters-orthodox Kerk staan. De vergaderingen van de Wereldraad van Kerken was in eerste instantie voornamelijk een initiatief van de Protestantse Kerken. Maar in het geval dat de Oosters-orthodoxe en Rooms-katholieke Kerk een samenwerking aangingen, waren de Protestantse Kerken veruit in de minderheid bij stemmingen. De verschillende Protestantse Kerken poogden dan ook het contact met de Oosters-orthodoxe Kerk aan te houden. De Panorthodoxe Conferenties waren eerder een gebeurtenis om het externe oecumenische beleid te integreren in de Oosters-orthodoxe kerkgemeenschappen. Er moest gekeken worden naar het eerdere contact dat werd gelegd vanuit de Rooms-katholieke Kerk met de oecumenische patriarch van Constantinopel. Wellicht was het mogelijk om uit ander bronmateriaal tussen de Rooms-katholieke en Oosters-orthodoxe Kerk een gebeurtenis te achterhalen, waaruit bleek dat Athenagoras een open extern beleid wilde verwezenlijken.

De Britse vaticanoloog Peter Hebblethwaite (1930-1994) besprak in *Johannes XXIII, de paus van het concilie* (1985) de ontmoeting tussen aartsbisschop Angello Roncalli, de latere paus Johannes XXIII, en oecumenisch patriarch Benjamin I van Constantinopel (1871-1946) in 1939.⁴⁴ Roncalli zocht al eerder contact met de Grieks-orthodoxe Kerk, aangezien hij lange tijd werkzaam was in Constantinopel. Tijdens de kerst van 1958 sprak Johannes XXIII zijn bezorgdheid uit over de eenheid van de christelijke kerkgemeenschappen in een kerstbrief:

*'Is there any reason why this unity of the Catholic Church, divinely directed in the first place to matters of the spiritual order, should not be brought to bear upon the reconciliation of different races and nations, especially since these too are committing themselves to the formation of a society marked by the laws of justice and brotherhood?'*⁴⁵

⁴³ Patelos, *The Orthodox Church*, 72.

⁴⁴ Peter Hebblethwaite, *Johannes XXIII, de paus van het concilie* (Haarlem, 1985), 190-191. Zowel Payer als Congar gingen niet in op de ontmoeting die plaatsvond tussen Johannes XXIII en Benjamin.

⁴⁵ Edward J. Stormon (red.), *Towards the Healing of Schism: The Sees of Rome and Constantinople, Ecumenical Documents III* (Mahwah, 1987), 28.

Athenagoras deelde de bezorgdheid van Johannes XXIII. Hij nam het initiatief en reageerde op de brief van Johannes XXIII, waaruit bleek dat hij de christelijke eenheid wilde bevorderen:

‘‘The distressing picture of humanity today, as it undergoes all sorts of trials deriving from mutual incomprehension and the failure of one people to live in peace with another, imposes on the leaders of the Christian Churches a very pressing duty [...] within the wider inter-Church organizations in which we already play our full part, and also within the context provided by our special contact with the senior Church of the West.’’⁴⁶

Er was nu op officieel niveau contact gemaakt tussen de patriarch en de paus (zie bijlage 3 voor de volledige brieven).⁴⁷ In 1959 werd aartsbisschop Iakovos Koukouzis (1911-2005) van de Verenigde Staten als afgezant van Athenagoras naar Johannes XXIII gestuurd. De ontmoeting tussen Johannes XXIII en Iakovos verbeterde in ieder geval de relatie tussen patriarch en paus, naast de eerdere ontmoeting die plaatsvond tussen Roncalli en Benjamin.⁴⁸ Elk van deze ontmoetingen geeft blijk van een open extern beleid, om zo het oecumenisme te bevorderen. In de periode van 1958-1963 volgde er een briefwisseling tussen kardinaal Augustin Bea (1881-1968), aartsbisschop Maximos van Sardis, Johannes XXIII en Athenagoras.⁴⁹ Er werd voornamelijk gesproken over het oecumenisme en hoe de samenwerking tussen de verschillende kerkgemeenschappen bevorderd moest worden. Concluderend aan de hand van deze briefwisselingen en de reactie van Athenagoras op Johannes XXIII, bleek dat Athenagoras zijn blik wederom naar buiten richtte. Johannes XXIII stond als paus ook bekend om het organiseren van het Tweede Vaticaans Concilie.

In de zomer van 1959 werd door Johannes XXIII het Vaticaans Concilie aangekondigd, waarna de eerste bijeenkomst plaatsvond in 1962. Het concilie bestond uiteindelijk uit vier zittingsperioden en bestreek een periode van 1962-1965. Na het overlijden van Johannes XXIII in 1963, werd het concilie voortgezet door zijn opvolger Paulus VI. Er werden verschillende debatten gevoerd over de koers van de Rooms-katholieke Kerk en het oecumenisme. Het concilie bleek dan ook voornamelijk een interne aangelegenheid te zijn van de Rooms-katholieke Kerk. Athenagoras stuurde op verzoek van Johannes XXIII en

⁴⁶ Stormon, *Towards the Healing of Schism*, 30.

⁴⁷ Stormon, *Towards the Healing of Schism*, 28-31.

⁴⁸ FitzGerald, *The ecumenical patriarchate*, 14; FitzGerald, *The Ecumenical Movement*, 137; Patelos, *The Orthodox Church*, 209-219; Charles, Julie, ‘A Reflective Portrait of his Eminence’, in: Miltiades B. Eftimiou en George A. Christopoulos, (red.), *History of the Greek orthodox church in America* (New York, 1984), 183-203, alhier 183-184. Op het moment dat Iakovos en Johannes XXIII elkaar ontmoeten was Roncalli paus, in tegenstelling tot de ontmoeting tussen Roncalli en Benjamin, waar hij nog aartsbisschop was.

⁴⁹ Stormon, *Towards the Healing of Schism*, 27-45.

Paulus VI afgevaardigden namens de Oosters-orthodoxe Kerk.⁵⁰ Hieruit bleek dat Athenagoras serieus inging op de verzoeken en het oecumenisme wilde bevorderen.

In de periode 1964-1967 vonden er verschillende ontmoetingen plaats tussen Paulus VI en Athenagoras, waarin de geschillen van het Oosters Schisma werden beslecht. In de briefwisseling met Blake uit 1967 legde de Athenagoras een relatie tussen de vergadering van de Wereldraad van Kerken en de ontmoeting met Paulus VI:

*'And for this reason a new era in relations between the Roman Catholic Church and the Orthodox Church has opened up into one of sincere collaboration with His Holiness Pope Paul VI. For this reason it cultivates and promotes bi-lateral relations with member churches of the World Council of Churches...'*⁵¹

Athenagoras stelde dan ook dat de ontmoeting met Paulus VI een uiting was van de ontwikkelingen, die door de Wereldraad van Kerken teweeg werd gebracht.⁵² Tijdens de ontmoeting van 1965 werd de excommunicatie van paus Leo IX (1002-1054) en patriarch Michaël I (1000-1058) opgeheven (zie bijlage 4). De Oosters-orthodoxe en Rooms-katholieke Kerk konden hiermee het verleden begraven en de samenwerking voortzetten. Deze gebeurtenis was een verder uitwerking van de dialoog die Athenagoras en Johannes XXIII aangingen.

In de periode dat Athenagoras optrad als patriarch bleven de spanningen tussen Griekenland en Turkije bestaan. Als gevolg van het Verdrag van Sèvres werd de jurisdictie van de patriarch ingeperkt. De Vrede van Lausanne kende geen gevolgen voor de spirituele invloed van de oecumenische patriarch onder zijn Griekse volgelingen, maar wel in de omvang van zijn territorium.⁵³ De jurisdictie van de patriarch van Constantinopel stond voorheen namelijk in relatie tot de omvang van het Ottomaanse Rijk. De patriarch had nu nog enkel de jurisdictie over de Grieks-orthodoxe Kerk in Constantinopel, Athos, enkele bisdommen van Noord-Griekenland, enkele Griekse eilanden en de Grieks-orthodoxe

⁵⁰ Payer, *Der Ökumenische Patriarch Athenagoras*, 41-42; Willem A. Visser 't Hooft, *The New Delhi report: the third assembly of the World Council of Churches 1961* (Londen, 1962), 10-14, 172-174. Tijdens de eerste zittingsperiode kon er geen officiële afgevaardigde aanwezig zijn namens Athenagoras, aangezien de interne verdeeldheid van de Oosters-orthodoxe Kerken hem duidelijk meer zorgen baarde. Op het moment dat de tweede zittingsperiode begon in 1963 waren er twee officiële afgezanten namens Athenagoras aanwezig bij het concilie. De Russisch-orthodoxe Kerk reageerde negatief op de participatie van Athenagoras in het Vaticaans Concilie, maar besloot uiteindelijk om twee afgezanten te sturen. Zie Stormon, *Towards the Healing of Schism*, 39-44, 49-56; Keleher, 'Orthodox Rivalry', 132.

⁵¹ Patelos, *The Orthodox Church*, 255.

⁵² Patelos, *The Orthodox Church*, 251-256; FitzGerald, *The Ecumenical Movement*, 103-104, 109-112, 127.

⁵³ Alexis Alexandris, 'Religion or Ethnicity: The Identity Issue of the Minorities in Greece and Turkey', Renée Hirschon (red.), *Crossing the Aegean: An Appraisal of the 1923 Compulsory Population Exchange between Greece and Turkey* (New York, 2003), 117-132, alhier 121.

gemeenschappen levend in de diaspora.⁵⁴ Dit was voor Athenagoras geen nieuwe situatie, aangezien hij als patriarch al bekend was met de ingeperkte jurisdictie.

Als gevolg van de periode in de Verenigde Staten wist Athenagoras dat de politiek een middel was om bepaalde doelstellingen te kunnen verwezenlijken. Ware stelde ook al eerder dat een van de doelen van Athenagoras was om de politieke betrekkingen tussen Griekenland en Turkije te verbeteren. Hiervoor moest hij een open extern beleid voeren. Er moest dan ook gekeken worden naar de politieke betrekkingen tussen Griekenland en Turkije. In Griekenland heerste er in het kader van nationalistische gebiedsuitbreiding de idee van één ‘Groot-Griekenland’, de Groot-Griekse idee, waarbij Constantinopel en Athene verenigd waren in één hersteld Byzantijns Rijk. De Groot-Griekse idee ontstond naar aanleiding van de Griekse Onafhankelijkheidsoorlog (1821-1832) en werd geformuleerd door de Griekse politicus Ioannis Kolettis (1773-1847) tijdens het nationale assemblee in Athene (1843-1844).⁵⁵ Griekenland ondernam verschillende pogingen om zijn gebied uit te breiden door middel van verdragen, confisqueren van grond, opstanden en oorlogen. In 1922 werd, na de Grieks-Turkse Oorlog, aangenomen dat de Groot-Griekse idee voor de Griekse nationalistena geen rol mee speelde, aangezien er een afgebakend Grieks gebied was gevormd, maar er waren indicaties dat de Groot-Griekse idee bleef bestaan. De Turkse nationalistena en Kemalisten geloofden dat de oecumenische patriarch de religieuze verwezenlijking was van de Groot-Griekse idee, aangezien de patriarch na de Vrede van Lausanne zijn zetel in Constantinopel behield.⁵⁶ De Turkse overheid ondernam vanaf 1923 dan ook verschillende stappen om de Griekse invloedssfeer van de patriarch in Istanbul te beperken. Zo moest de patriarch in het bezit zijn van de Turkse nationaliteit, waardoor het niet gemakkelijker werd om een patriarch te kiezen voor de Grieks-orthodoxe Kerk.⁵⁷ Athenagoras distantieerde zich tijdens zijn periode als patriarch van de idee van één ‘Groot-Griekenland’, aangezien hij stelde van Turkse komaf te zijn. Tijdens zijn periode als patriarch trachtte Athenagoras door middel van dit statement, ‘*goodwill*’ op te bouwen in Turkije, aangezien verbetering van de

⁵⁴ Renée Hirschon, ‘Unmixing Peoples in the Aegean Region’, in: Renée Hirschon (red.), *Crossing the Aegean: An Appraisal of the 1923 Compulsory Population Exchange between Greece and Turkey* (New York, 2003), 3-12, alhier 4-9; Keleher, ‘Orthodox Rivalry’, 126.

⁵⁵ Kostas Loukeris, *Religion and nationalism: the Greek-Turkish and Ethio-Somali conflicts* (Den Haag, 1995), 1-4. Zowel Griekenland als Turkije gebruikte religie om vanuit het nationalisme de verschillen tussen beide landen te benadrukken. Religie kende namelijk symboliek en emotionele aspecten die als voedingsbodem dienden voor het nationalisme. In de politiek was de asymmetrische ontwikkeling van Griekenland en Turkije duidelijk aanwezig. Na de val het Ottomaanse Rijk richtte het Griekse irrendentisme zich vooral op de expansie van het Griekse gebied, terwijl Turkije zich vooral interne op de natievorming richtte.

⁵⁶ De Kemalisten waren voorstanders van de politicus Kemal Attaturk.

⁵⁷ Alexandris, ‘Religion or Ethnicity’, 121-122, 131-132.

politieke relaties tussen Griekenland en Turkije een van de doelen was.⁵⁸ Op vergelijkbare wijze als oecumenisch patriarch Constantijn VI van Constantinopel (1859-1930) trachtte Athenagoras zich niet te mengen in de politieke affaires van Griekenland en Turkije. Maar hij onderschatte de nauwe relatie die er zich tussen de godsdienst en politiek had ontwikkeld vanaf het negentiende-eeuwse nationalisme in Griekenland en Turkije.

Een kwestie die vanaf 1950 een steeds prominentere rol ging spelen in de politieke betrekkingen tussen Griekenland en Turkije was het eiland Cyprus, aangezien er in de Vrede van Lausanne geen bepaling was opgenomen over de rol van Cyprus.⁵⁹ De Grieks-Cypriotische politicus Georgios Grivas (1898-1974) versloeg door een guerrillaoorlog de Britse overheersers en voerde de *enosis* politiek in. Een relatie tussen de godsdienstige en politieke context van Cyprus werd gelegd door de Grieks-Cypriotisch-orthodoxe aartsbisschop Makarios III (1913-1977). Makarios was namelijk een voorstander de Groot-Griekse idee en zag daardoor Cyprus als een Grieks gebied. De Turkse politicus Adnan Menderes (1899-1961) was het oneens met de visie van Makarios en zag Cyprus als een verlengstuk van Turkije. Menderes trachtte de Griekse invloedssfeer in Cyprus dan ook te beperken en zocht naar een manier om Makarios te onthefen uit zijn ambt als bisschop van Cyprus. Aangezien de zetel van de patriarch was gevestigd in Constantinopel, eiste Menderes dat Athenagoras Makarios onthief uit zijn functie. Athenagoras weigerde deze stap te ondernemen, aangezien hij politiek en godsdienst als opponenten beschouwde. De belangen die zowel Griekenland als Turkije hadden bij Cyprus, en de wijze waarop Athenagoras zich trachtte te distantiëren van het politieke bestel, konden een pogrom tegen de Grieks-orthodoxe gemeenschap in Istanbul (1955) niet voorkomen.⁶⁰

⁵⁸ Ware, 'Athenagoras I', 158-159. Voor meer informatie over de omgang van de patriarchen met de politieke betrekkingen tussen Griekenland en Turkije zie Dimitris Kamouzis, 'A minority in a state of flux Greek self-administration and education in post-Lausanne Istanbul (ca.1923-30)', in: Benjamin C. Fortna, Stefanos Katsikas, Dimitris Kamouzis en Paraskevas Konortas (red.), *State-Nationalisms in the Ottoman Empire, Greece and Turkey Orthodox and Muslims, 1830-1945* (Londen, 2013), 101-131, alhier 2-4; Dimitris Kamouzis, 'Incorporating the Ecumenical Patriarchate into modern Turkey: The legacy of the 1924 patriarchal election', in: Vally Lytra (red.), *When Greeks and Turks meet: Interdisciplinary perspectives of the relationship since 1923* (Londen, 2014), 227-249, alhier 228-239, 245; Marina Petrakis, *The Metaxas Myth: Dictatorship and Propaganda in Greece* (Londen, 2006), 1-6, 92-93, 239; Ioannis Metaxas, *Λόγοι και σκέψεις* (Athene, 1936-1941), I: 69.

⁵⁹ Michael Barutciski, 'Lausanne Revisited: Population Exchanges in International Law and Policy', in: Renée Hirschon (red.), *Crossing the Aegean: An Appraisal of the 1923 Compulsory Population Exchange between Greece and Turkey* (New York, 2003), 23-38, alhier 28.

⁶⁰ James Ker-Lindsay, *The Cyprus Problem: what everyone needs to know* (Oxford, 2011), xi-xiii, 1-17; Baskin Oran, 'The Story of Those Who Stayed: Lessons From Articles I and 2 of the 1923 Convention', in: Renée Hirschon (red.), *Crossing the Aegean: An Appraisal of the 1923 Compulsory Population Exchange between Greece and Turkey* (New York, 2003), 97-116, alhier 103-104; Panagiotis Lymberis, *Greek-Turkish Crises since 1955. Implications for Greek-Turkish conflict management* (Monterey, 1997), 21-29; Alexandris, 'Religion or Ethnicity', 118-119; Ware, 'Athenagoras I', 159; Payer, *Der Ökumenische Patriarch Athenagoras*, 29-32.

Ondanks dat Athenagoras de rol van godsdienst binnen de politiek onderschatte, poogde hij toch om de een middenweg te vinden tussen de strijdende partijen. Athenagoras distantieerde zich namelijk van de Groot-Griekse idee en gaf niet toe aan de eisen die door de Turkse overheid werden gesteld, waardoor hij wel een open, extern beleid voeren moest voeren. Toch bleek hij als patriarch te weinig invloed te kunnen uitoefenen om de banden tussen Griekenland en Turkije te verbeteren. Athenagoras werd als speelbal gebruikt en gedwongen om zich met de politiek te bemoeien.

4 § Conclusie

Concluderend kon gesteld worden dat de encycliek de inspiratiebron was voor Athenagoras om een oecumenisch beleid te gaan voeren. Dit gold zowel voor zijn interne als externe beleid, zoals uit de hoofdstukken bleek. In de encycliek werd namelijk gesproken over de bevordering van de christelijke eenheid, waarna Athenagoras deze boodschap opnam. In de periode 1923-1930 was Athenagoras de bisschop van Corfu. Athenagoras kreeg als bisschop te maken met de spanningen die er bestonden tussen de Rooms-katholieke en Grieks-orthodoxe gemeenschap. Als gevolg van het Corfu Incident in 1931 namen de spanningen tussen beide gemeenschappen toe. Uit de memoires van Visser 't Hooft bleek dat Athenagoras toch de banden met de Rooms-katholieke gemeenschap aanhaalde. Deze gebeurtenis vormde de eerste uiting van Athenagoras om een open extern beleid te voeren ten opzichte van andere christelijke gemeenschappen.

In de periode 1930-1948 was Athenagoras aartsbisschop van de Verenigde Staten. De Amerikaans-Griekse gemeenschap was zowel godsdienstig als politiek verdeeld. Er werd gezocht naar een nieuwe Amerikaans-Grieks orthodoxe identiteit, maar werd bemoeilijk door de verdeeldheid binnen de bisdommen. In de Amerikaans-Griekse gemeenschap bestond tevens verdeeldheid op politiek niveau tussen de monarchisten en venizelisten. Athenagoras zocht het contact op met de politieke leiders van de Verenigde Staten om deze problematiek op te lossen. Er ontstond door de transparantie van Athenagoras een goede verstandhouding tussen de politici van de Verenigde Staten en de Oosters-orthodoxe Kerk. De periode in de Verenigde Staten was voornamelijk op politiek niveau een gebeurtenis dat Athenagoras een open extern beleid ging voeren. Athenagoras wist als geestelijke die een wijdere ervaring op de bouwen in zijn periode als bisschop en aartsbisschop. Hij richtte zich niet enkel op het patriarchaat in Constantinopel, zoals vele orthodoxe geestelijken deden.

De encycliek van 1920 bleek ook voor Athenagoras een inspiratiebron te vormen tijdens zijn periode als patriarch. In de encycliek werd gesproken over de vorming van een

overkoepelende organisatie die de christelijke eenheid moest bevorderen. Als patriarch poogde hij om het oecumenisme te bevorderen en een open extern beleid te voeren ten opzichte van de Protestantse Kerken en de Rooms-katholieke Kerk. De Wereldraad van Kerken werd georganiseerd in 1948 door Athenagoras en vertegenwoordigers van de Protestantse Kerken. De vergaderingen van de Wereldraad van Kerken dienden om de christelijke eenheid en samenwerking tussen de verschillende christelijke kerkgemeenschappen te bevorderen. De vergaderingen van de Wereldraad van Kerken werden namelijk voor Athenagoras het officiële bestuurlijke orgaan van het oecumenisme. Door het uitvaardigen van een encycliek in 1952 bevestigde Athenagoras nogmaals dat de koers van de Oosters-orthodoxe Kerk moest veranderen van intern naar extern. Door het organiseren van de Panorthodoxe Conferenties poogde Athenagoras het oecumenisme van de vergaderingen van de Wereldraad van Kerken te integreren binnen de Oosters-orthodoxe Kerken. Het ging hier echter om een interne aangelegenheid, waardoor er niet gesteld kon worden dat de Panorthodoxe Conferenties een rol speelde voor Athenagoras om een open extern beleid te voeren.

Johannes XXIII maakte als aartsbisschop al eerder contact met de Oosters-orthodoxe Kerk, dankzij zijn ontmoeting met oecumenisch patriarch Benjamin. In 1958 sprak Johannes XXIII zijn bezorgdheid uit over de christelijke eenheid. Athenagoras nam in 1959 het initiatief op om het contact aan te halen met Johannes XXIII, aangezien beide deze bezorgdheid deelden. Vervolgens zette Athenagoras en Johannes XXIII hun briefwisseling voort, waarin intensief werd gesproken over de samenwerking tussen de Rooms-katholieke en Oosters-orthodoxe Kerk. Deze briefwisseling vormde een uiting van Athenagoras open externe beleid als patriarch. Ondanks dat het Vaticaans Concilie voornamelijk een interne aangelegenheid was van de Rooms-katholieke Kerk, nam Athenagoras het initiatief om afgevaardigden te sturen. Op deze wijze bleek er een goede verstandhouding bestaan tussen de patriarch en de paus.

In tegenstelling tot Athenagoras' periode in de Verenigde Staten werd hij een speelbal van de strijdende partijen tussen Griekenland en Turkije. Hij trachtte zich hiervan te distantiëren, maar werd steeds gedwongen betrokken bij de politiek. Zowel Griekenland als Turkije trachtte Athenagoras te betrekken in de politieke ideologieën die opkwamen. De situatie in Cyprus vormde een van de voorbeelden, waarin Athenagoras gedwongen werd betrokken om te bemiddelen tussen de twee partijen. In ieder geval werd hij hier gedwongen om een open, extern beleid te voeren op politiek niveau.

Athenagoras' beleid vormde het omslagmoment voor de Oosters-orthodoxe Kerken

om de banden aan te halen met andere christelijke gemeenschappen. Voorheen richtten de patriarchen zich enkel op het interne beleid van de Oosters-orthodoxe Kerken, maar Athenagoras richtte ook zijn blik naar buiten. Dit gold zowel voor zijn godsdienstige als politieke beleid, aangezien hij een wijdere ervaring ontwikkelde.

5 § Bibliografie

Alexandris, Alexis, 'Religion or Ethnicity: The Identity Issue of the Minorities in Greece and Turkey', in: Renée Hirschon (red.), *Crossing the Aegean: An Appraisal of the 1923 Compulsory Population Exchange between Greece and Turkey* (New York, 2003), 117-132.

Barros, James, *The Corfu incident of 1923: Mussolini and the League of Nations* (Princeton, 1965).

Barutciski, Michael, 'Lausanne Revisited: Population Exchanges in International Law and Policy', in: Renée Hirschon (red.), *Crossing the Aegean: An Appraisal of the 1923 Compulsory Population Exchange between Greece and Turkey* (New York, 2003), 23-38.

Black, Cyriel E., 'The Greek Crisis: Its Constitutional Background', *The Review of Politics* 10 (1948), 84-99.

Candee, Marjorie D. (red.), *Current Biography Yearbook 1949* (New York, 1950), 14-16.

Charles, Julie, 'A Reflective Portrait of his Eminence', in: Miltiades B. Efthimiou en George A. Christopoulos, (red.), *History of the Greek orthodox church in America* (New York, 1984), 183-203.

Clément, Oliver, *Dialogues avec le patriarche Athénagoras* (Parijs, 1969).

Congar, Yves M.J., *Athenagoras I. Der Patriarch spricht* (Wenen, 1965).

Constantelos, Demetrios J., *Byzantine philanthropy and social welfare* (New York, 1991).

Dimopoulos, George, *Patriarch Athenagoras I: from death to life, and from earth to heaven* (Scranton, 1973).

Efthimiou, Miltiades B. en Christopoulos, George A. (red.), *History of the Greek orthodox church in America* (New York, 1984).

Eisenhower, Dwight D., 'Congratulatory message to Patriarch Athenagoras on his 80th birthday', *Orthodox Observer* special issue (1966).

FitzGerald, Thomas E., *The ecumenical patriarchate and the quest for Christian Unity* (New York, 1990).

FitzGerald, Thomas E., *The Orthodox Church* (Greenwood, 1995).

FitzGerald, Thomas E., *The Ecumenical Patriarchate and Christian Unity* (New York, 1997).

FitzGerald, Thomas E., *The Ecumenical Movement: an introductory history* (Westport, 2004).

Fry, Franklin C., *Evanston to New Delhi, 1954-1961: report of the Central Committee to the Third Assembly of the World Council of Churches* (Genève, 1961).

Gheorghiu, Constantin V., *La vie du patriarche Athénagoras* (Parijs, 1969).

Hebblethwaite, Peter, *Johannes XXIII, de paus van het concilie* (Haarlem, 1985).

Hebblethwaite, Peter, *Paul VI: the first modern pope* (New York, 1993).

Hirschon, Renée (red.), *Crossing the Aegean: An Appraisal of the 1923 Compulsory Population Exchange between Greece and Turkey* (New York, 2003).

Hirschon, Renée, 'Unmixing Peoples in the Aegean Region', in: Renée Hirschon (red.), *Crossing the Aegean: An Appraisal of the 1923 Compulsory Population Exchange between Greece and Turkey* (New York, 2003), 3-12.

Hirschon, Renée, 'Consequences of the Lausanne Convention: An Overview', in: Renée Hirschon (red.), *Crossing the Aegean: An Appraisal of the 1923 Compulsory Population Exchange between Greece and Turkey* (New York, 2003), 13-22.

Kamouzis, Dimitris, 'A minority in a state of flux Greek self-administration and education in post-Lausanne Istanbul (ca.1923–30)', in: Benjamin C. Fortna, Stefanos Katsikas, Dimitris Kamouzis en Paraskevas Konortas (red.), *State-Nationalisms in the Ottoman Empire, Greece and Turkey Orthodox and Muslims, 1830-1945* (Londen, 2013), 101-131.

Kamouzis, Dimitris, 'Incorporating the Ecumenical Patriarchate into modern Turkey: The legacy of the 1924 patriarchal election', in: Vally Lytra (red.), *When Greeks and Turks meet: Interdisciplinary perspectives of the relationship since 1923* (Londen, 2014), 227-249.

Keleher, Serge, 'Orthodox Rivalry in the Twentieth Century: Moscow versus Constantinople', *Religion, State & Society* 25 (1997), 125-137.

Ker-Lindsay, James, *The Cyprus Problem: what everyone needs to know* (Oxford, 2011)

Kerofilas, Costas, *Eleftherios Venizelos: his life and work* (Londen, 1915).

Keyder, Çağlar, 'The Consequences of the Exchange of Populations for Turkey', Renée Hirschon (red.), *Crossing the Aegean: An Appraisal of the 1923 Compulsory Population Exchange between Greece and Turkey* (New York, 2003), 39-52.

Klapisis, Antonis, 'Greek Diplomacy towards Fascist Italy, 1922-1940', in: Reinhard Stupperich en Heinz A. Richter (red.), *THETIS. Mannheimer Beiträge zur Klassischen Archäologie und Geschichte Griechenlands und Zyperns* (Mannheim, 2013), XX: 293-302.

Koskinos, Silas, 'Greek-Americans in Crisis. The period of Upheaval in the Greek Orthodox Church of America (1918-1923) and the synodical exarch, the bishop of Monemvasia and Lakedaimonia, Germanos Troianos', in: Miltiades B. Efthimiou en George A. Christopoulos, (red.), *History of the Greek orthodox church in America* (New York, 1984), 37-66.

Kourides, Peter T., 'Our Three Hierarchs. Evaluating the Ministry of Archbishops Athenagoras, Michael and Iakovos', in: Miltiades B. Efthimiou en George A. Christopoulos, (red.), *History of the Greek orthodox church in America* (New York, 1984), 171-182.

Ladas, Stephan P., *The exchange of minorities: Bulgaria, Greece and Turkey* (New York, 1932).

Lemopoulos, George (red.), *The Ecumenical Movement the Churches and the World Council of Churches: an Orthodox contribution to the reflection process on "The Common Understanding and Vision of the WCC"* (Genève, 1996).

Loukeris, Kostas, *Religion and nationalism: the Greek-Turkish and Ethio-Somali conflicts* (Den Haag, 1995).

Lymberis, Panagiotis, *Greek-Turkish Crises since 1955. Implications for Greek-Turkish conflict management* (Monterey, 1997).

- Mackridge, Peter, 'The Myth of Asia Minor in Greek Fiction', in: Renée Hirschon (red.), *Crossing the Aegean: An Appraisal of the 1923 Compulsory Population Exchange between Greece and Turkey* (New York, 2003), 235-246.
- Metaxas, Ioannis, *Λόγοι και σκέψεις* (Athene, 1936-1941), I.
- McGucking, John A., *The Orthodox Church: an introduction to its history, doctrine, and spiritual culture* (Oxford, 2008).
- McGucking, John A., 'Embodying the New Society: The Byzantine Christian Instinct of Philanthropy', in: Matthew J. Pereira (red.), *Philanthropy and Social Compassion in Eastern Orthodox Tradition* (New York, 2010), 50-71.
- Michalokopoulos, Andreas, *Logoi* (Athene, 1964), II.
- Nicozisin, George, *What Every Orthodox Christian Should Know* (Minneapolis, 1992).
- Ohse, Bernhard, *Der Patriarch: Athenagoras I. von Konstantinopel: Ein ökumenischer Visionär* (Göttingen, 1968).
- Oran, Baskin, 'The Story of Those Who Stayed: Lessons From Articles I and 2 of the 1923 Convention', in: Renée Hirschon (red.), *Crossing the Aegean: An Appraisal of the 1923 Compulsory Population Exchange between Greece and Turkey* (New York, 2003), 97-116.
- Papaioannou, George, *From Mars Hill to Manhattan. The Greek Orthodox in America under Athenagoras I* (Minneapolis, 1976).
- Patelos, Constantin G. (red.), *The Orthodox Church in het Ecumenical Movement* (Genève, 1978).
- Payer, Alja, *Der ökumenische Patriarch Athenagoras I: ein Friedensbringer aus dem Osten* (Würzburg, 1986).
- Peckstadt, Ignace, *Een open venster op de Orthodoxe kerk* (Averbode, 2013).
- Petrakis, Marina, *The Metaxas Myth: Dictatorship and Propaganda in Greece* (Londen, 2006).
- Săbev, Todor, *The Orthodox churches in the World Council of Churches: towards the future* (Genève, 1996).

Şahin, Süreyya, *Fener Patrikhanesi ve Türkiye* (Istanbul 1980).

Schlink, Edmund, *Ökumenische Dogmatik: Grundzüge* (Göttingen, 1983).

Stamatopoulos, Dimitrios, 'Greek-Orthodox Patriarchate of Constantinople, 1839-1923', *Εγκυκλοπαίδεια Μείζονος Ελληνισμού, Κωνσταντινούπολη* (2008).

Stelaku, Vasso, 'Space, Place and Identity: Memory and Religion in Two Cappadocian Greek Settlements', in: Renée Hirschon (red.), *Crossing the Aegean: An Appraisal of the 1923 Compulsory Population Exchange between Greece and Turkey* (New York, 2003), 179-192.

Stormon, Edward J. (red.), *Towards the Healing of Schism: The Sees of Rome and Constantinople, Ecumenical Documents III* (Mahwah, 1987).

Tarasar, Constance J. (red.), *Orthodox America, 1794-1976: Development of the Orthodox Church in America* (New York, 1975).

Veremis, Thanos, '1922: Political Continuities and Realignments in the Greek State', Renée Hirschon (red.), *Crossing the Aegean: An Appraisal of the 1923 Compulsory Population Exchange between Greece and Turkey* (New York, 2003), 53-62.

Visser 't Hooft, Willem A., *The first six years, 1948-1954: a report of the Central Committee, of the World Council of Churches on the activities of the departments and secretariats of the Council* (Genève, 1954).

Visser 't Hooft, Willem A., *The New Delhi report: the third assembly of the World Council of Churches 1961* (Londen, 1962).

Visser 't Hooft, Willem A., *Memoirs* (Philadelphia, 1973).

Ware, Kallistos, 'The Ecumenical Patriarch Athenagoras I', *Eastern Churches Review* 4:2 (1972), 156-162.

Ware, Kallistos, 'Towards the Great Council?', *Eastern Churches Review* 4:2 (1972), 162-168.

Ware, Kallistos, *The Orthodox Church* (Suffolk, 1993).

Whelton, Michael, *Popes and patriarchs: an Orthodox perspective on Roman Catholic claims* (Ben Lomond, 2006).

Internetpagina's

‘JOINT CATHOLIC-ORTHODOX DECLARATION OF HIS HOLINESS POPE PAUL VI AND THE ECUMENICAL PATRIARCH ATHENAGORAS I’ (7 december 1965)

<http://w2.vatican.va/content/paul-vi/en/speeches/1965/documents/hf_p-vi_spe_19651207_common-declaration.html> [geraadpleegd op 15 juli 2015].

6 § Bijlage

Bijlage 1: de encycliek van 1920.⁶¹

I. 2

ENCYCLICAL OF THE ECUMENICAL PATRIARCHATE, 1920*

“Unto the Churches of Christ everywhere”

“Love one another earnestly from the heart.”

(I Peter 1. 22)

Our own church holds that rapprochement² between the various Christian Churches and fellowship¹ between them is not excluded by the doctrinal differences which exist between them. In our opinion such a rapprochement¹ is highly desirable and necessary. It would be useful in many ways for the real interest of each particular church and of the whole Christian body, and also for the preparation and advancement of that blessed union which will be completed in the future in accordance with the will of God. We therefore consider that the present time is most favourable for bringing forward this important question and studying it together.

Even if in this case, owing to antiquated prejudices, practices or pretensions, the difficulties which have so often jeopardized attempts at reunion in the past may arise or be brought up, nevertheless, in our view, since we are concerned at this initial stage only with contacts³ and rapprochement², these difficulties are of less importance. If there is good will and intention, they cannot and should not create an invincible and insuperable obstacle.

Wherefore, considering such an endeavour to be both possible and timely, especially in view of the hopeful establishment of the League¹ of Nations,

* This Encyclical was issued in January 1920 by the Ecumenical Patriarchate to all the ‘Churches of Christ’. It is a call to overcome the spirit of mistrust and bitterness and to demonstrate the power of love between the churches. To achieve this, the churches should establish a *koinonia* of churches. This Encyclical should be seen also in the context of relations being established just at that time with the Church of Sweden (Lutheran) and the visits paid to the Ecumenical Patriarchate in 1919 by representatives of the Episcopal Church in the USA. Greek text by B. Stavridis, *Historia tis Ikoumemikis Kiniseos*, Athens, 1964, pp. 127-131. English translation in *The Ecumenical Review*, Vol. XII, October 1959, No. 1, pp. 79-82.

¹ The same historic word κοινωνία (*Koinonia*) is used in these four places. In the first sentence of the message the content shows that it is used in the New Testament meaning of partnership or fellowship and not in the sense of “league” (*société* in French) which is the primary meaning in modern Greek. But in the last paragraph but one of the document the League (*Koinonia*) of Nations is used as an example for the relationship which the churches should have among themselves and in the last paragraph *Koinonia* carries therefore both the meaning of “fellowship” and of “league.” The covering letter sent with the message makes this point even more clearly when it speaks of the formation of a “League of Churches” according to the example of the happy establishment of the League of Nations. Archbishop Germanos often referred to the message as proposing a “League of Churches.”

² προσέγγισις (*Proseggisis*).

³ συνάφεια (*Sunapheia*).

⁶¹ Patelos, *The Orthodox Church*, 40-43.

we venture to express below in brief our thoughts and our opinion regarding the way in which we understand this rapprochement² and contact³ and how we consider it to be realizable ; we earnestly ask and invite the judgment and the opinion of the other sister churches in the East and of the venerable Christian churches in the West and everywhere in the world.

We believe that the two following measures would greatly contribute to the rapprochement² which is so much to be desired and which would be so useful, and we believe that they would be both successful and fruitful :

First, we consider as necessary and indispensable the removal and abolition of all the mutual mistrust and bitterness between the different churches which arise from the tendency of some of them to entice and proselytize adherents of other confessions. For nobody ignores what is unfortunately happening today in many places, disturbing the internal peace of the churches, especially in the East. So many troubles and sufferings are caused by other Christians and great hatred and enmity are aroused, with such insignificant results, by this tendency of some to proselytize and entice the followers of other Christian confessions.

After this essential re-establishment of sincerity and confidence between the churches, we consider,

Secondly, that above all, love should be rekindled and strengthened among the churches, so that they should no more consider one another as strangers and foreigners, but as relatives, and as being a part of the household of Christ and "fellow heirs, members of the same body and partakers of the promise of God in Christ" (Eph. 3. 6).

For if the different churches are inspired by love, and place it before everything else in their judgments of others and their relationships with them, instead of increasing and widening the existing dissensions, they should be enabled to reduce and diminish them. By stirring up a right brotherly interest in the condition, the well-being and stability of the other churches ; by readiness to take an interest in what is happening in those churches and to obtain a better knowledge of them, and by willingness to offer mutual aid and help, many good things will be achieved for the glory and the benefit both of themselves and of the Christian body. In our opinion, such a friendship and kindly disposition towards each other can be shown and demonstrated particularly in the following ways :

- a) By the acceptance of a uniform calendar for the celebration of the great Christian feasts at the same time by all the churches.
- b) By the exchange of brotherly letters on the occasion of the great feasts of the churches' year as is customary, and on other exceptional occasions.

^{2, 3} Cf. notes 2, 3

- c) By close relationships between the representatives of all churches wherever they may be.
- d) By relationships between the theological schools and the professors of theology ; by the exchange of theological and ecclesiastical reviews, and of other works published in each church.
- e) By exchanging students for further training between the seminaries of the different churches.
- f) By convoking pan-Christian⁴ conferences in order to examine questions of common interest to all the churches.
- g) By impartial and deeper historical study of doctrinal differences both by the seminaries and in books.
- h) By mutual respect for the customs and practices in different churches.
- i) By allowing each other the use of chapels and cemeteries for the funerals and burials of believers of other confessions dying in foreign lands.
- j) By the settlement of the question of mixed marriages between the confessions.
- k) Lastly, by whole-hearted mutual assistance for the churches in their endeavours for religious advancement, charity and so on.

Such a sincere and close contact between the churches will be all the more useful and profitable for the whole body of the Church, because manifold dangers threaten not only particular churches, but all of them. These dangers attack the very foundations of the Christian faith and the essence of Christian life and society. For the terrible world war which has just finished brought to light many unhealthy symptoms in the life of the Christian peoples, and often revealed great lack of respect even for the elementary principles of justice and charity. Thus it worsened already existing wounds and opened other new ones of a more material kind, which demand the attention and care of all the churches. Alcoholism, which is increasing daily ; the increase of unnecessary luxury under the pretext of bettering life and enjoying it ; the voluptuousness and lust hardly covered by the cloak of freedom and emancipation of the flesh ; the prevailing unchecked licentiousness and indecency in literature, painting, the theatre, and in music, under the respectable name of the development of good taste and cultivation of fine art ; the deification of wealth and the contempt of higher ideals ; all these and the like, as they threaten the very essence of Christian societies are also timely topics requiring and indeed necessitating common study and cooperation by the Christian churches.

⁴ This word παγχριστιανικῶν Συνεδρίων simply means "embracing all Christians." It was used in the Papal Encyclical *Mortalium Animos* of 1928 to designate the ecumenical movement.

Finally, it is the duty of the churches which bear the sacred name of Christ not to forget or neglect any longer his new and great commandment of love. Nor should they continue to fall piteously behind the political authorities, who, truly applying the spirit of the Gospel and of the teaching of Christ, have under happy auspices already set-up the so-called League² of Nations in order to defend justice and cultivate charity and agreement between the nations.

For all these reasons, being ourselves convinced of the necessity for establishing a contact³ and league (fellowship)¹ between the churches and believing that the other churches share our conviction as stated above, at least as a beginning we request each one of them to send us in reply a statement of its own judgment and opinion on this matter so that common agreement or resolution having been reached, we may proceed together to its realization, and thus "speaking the truth in love, may grow up into Him in all things, which is the head, even Christ; from whom the whole body fitly joined together and compacted by that which every joint supplieth, according to the effectual working in the measure of every part, maketh increase of the body unto the edifying of itself in love" (Eph. 4. 15, 16).

In the Patriarchate of Constantinople in the month of January in the year of grace 1920.

I. 3

ENCYCLICAL OF THE ECUMENICAL PATRIARCHATE, 1952*

Subsequent to the amalgamation in one single organisation (the present World Council of Churches) of the great Christian organisations "Life and Work" and "Faith and Order," which formerly existed and operated separately and independently, the question arose whether our Most Holy Orthodox Church should or should not participate in the work and conferences of the World Council. Upon this question the opinion of the revered Presiding-Hierarchs of the Orthodox Autocephalous Churches, our sister Churches, was sought in encyclical letters dated February 4th, 1945, with the Protocol No. 45.

We have submitted to the consideration of the Holy and Sacred Synod from time to time the replies of our sister Churches and the declarations concerning the First Assembly of the World Council of Churches called together at Amsterdam in 1948 which were afterwards made by them, as well as by the delegates of the Orthodox Church who participated. We have made this matter the subject of special study in the framework of the aims and activities of the whole pan-Christian movement up to the present time, in order to clarify our future attitude to the World Council of Churches and the appropriate mode of our participation in its work and its Assemblies. We are, therefore, now writing to you on the occasion of the impending third World Conference of Faith and Order at Lund, Sweden, making known to your revered and well-beloved Beatitude the views on this most important question of our Most Holy Oecumenical Throne, asking you also to be good enough to communicate to us, in due course, your views and those of your Most Holy Church.

In an epoch in which the peoples and nations of the world are working intensely for some kind of rapprochement in order to confront the great problems which face humanity today, and when the need for some manifestation of the unity of the Christian world in opposition to the anti-Christian tendencies in the world has acquired particular importance, the task of rapprochement and cooperation between all the Christian confessions and organisations is a sacred obligation and a holy duty, derived from their own function and mission. According to the Constitution of the World Council of

* This Encyclical, dated 31 January 1952, was issued by the Ecumenical Patriarchate in view of the Third Conference of Faith and Order in Lund. The contents were influenced by the great debate within the Orthodox Churches which followed the Inaugural Assembly of the WCC in Amsterdam in 1948, concerning the character of Orthodox participation in the World Council of Churches. Greek text in B. Stavridis, *Historia tis Ikoumemikis Kiniseos*, Athens, 1964, pp. 131-134. English translation in *The Ecumenical Review*, Vol. V, January 1953, No. 2, pp. 167-169.

⁶² Patelos, *The Orthodox Church*, 44-46.

Churches, it is its function to facilitate common action by the churches, to promote cooperation in the study of the Christian spirit, to promote the growth of the ecumenical consciousness in the members of all the churches, to support the distribution of the sacred Gospel, and to preserve, uplift and cause to prevail the spiritual values of man, in the most general Christian context. It is, therefore, quite clear that the principal aim of the Council is a practical one and that its task is pleasing to God as an attempt and a manifestation of a noble desire, that the churches of Christ should face together the great problems of humanity.

Because this is the aim of the World Council of Churches, and also because the Orthodox Church, in her past participation in the pan-Christian movement, has sought to make known and to impart to the heterodox the riches of her faith, worship and order and her religious and ascetic experience, as well as to inform herself about their new methods and their conceptions of church life and activity (things of great value that the Orthodox Church could not possess and foster, on account of the particular conditions in which she lived) we consider that, in many ways, the future participation and cooperation of the Orthodox Church with the World Council of Churches is necessary.

However, in the light of the experience of the Orthodox Church in her past participation in the pan-Christian Movement, and having regard to what was ascertained in this participation, we think that future participation should be carried out with the following limitations :

a) Although the principal aim of the World Council of Churches continues to be the cooperation of the Churches on the plane of social and practical issues, nevertheless the "Faith and Order" organisation still exists as a special Commission of the Council which is occupied exclusively with dogmatic questions. It is meet that any participation by the Orthodox Church in the discussions and operations of this Commission should be avoided, inasmuch as this Commission has for its aim the union (of Churches) by means of dogmatic discussions between delegates of Churches separated from one another by the deepest issues ; this should be plainly and categorically stated to the Central Committee of the Council. But it is also necessary that our Orthodox Church should also inform the heterodox about the content of her faith and teaching and it is meet that this should be done through books written for this special purpose, inasmuch as the Handbooks of Dogmatics and Symbolics used among us, not having been compiled with this object in view, cannot serve the Church in this particular task.

b) Because the participation of our Orthodox Church in the operations of the World Council of Churches is an event of great importance in her life, it is meet that she should be represented by delegates of all the local Orthodox Autocephalous Churches ; this would give the appropriate authority and

prestige to her participation. The individual sister Churches should co-operate appropriately in the common study and preparation of the subjects to be considered in the Assemblies of the World Council of Churches, so that our Church should not appear in pan-Christian conferences in an inferior position, but with the strength and authority appropriate to her position and to her historic mission in the world of inter-Christian relationships. For this purpose it is necessary that permanent Synodical Commissions on the Ecumenical Movement should be formed in the Orthodox Churches, in order to study, in cooperation with the professors of the Theological Schools, the different problems involved, and in order to clarify beforehand the point of view of the Orthodox Church about them and the attitude she should adopt.

c) It is meet that Orthodox Clerics who are Delegates (of their Church) should be as careful as possible about services of worship in which they join with the heterodox, as these are contrary to the sacred canons and make less acute the confessional sensitiveness of the Orthodox. They should aim at celebrating, if possible, purely Orthodox liturgical services and rites, that they may thereby manifest, before the eyes of the heterodox, the splendour and majesty of Orthodox adoration.

We shall await the definite opinion of your venerable Beatitude and of your Most Holy Church about the above, that we may give a timely reply to the invitation extended to us by the Central Committee of the World Council of Churches, to the Assembly gathered together in Lund. We greet your Beatitude with an embrace and again with a holy kiss we are with brotherly love the beloved brother in Christ of your revered Beatitude,

Athenagoras of Constantinople.

January 31st, 1952.

Bijlage 3: eerste officiële reactie van Athenagoras op Johannes XXIII over christelijke eenheid.⁶³

28

Towards the Healing of Schism

XXIII.³ The Patriarch notes that, in his first message to the world, the Pope has expressed his desire for a coordination of the efforts now being made for the triumph of a true and lasting peace.

The human race, which has lived through these last decades in deep apprehension and is so anxious for peace, has received this news with much relief.

The Patriarch of Constantinople congratulates the Pope of Rome on his election, and prays that God may give him success, length of days, and strength in the fulfilment of his sacred mission.

4. *Christmas 1958*

From the Christmas message of Pope John XXIII concerning Unity and Peace*

The commemoration of the birth of Christ unfailingly renews from year to year tidings of the same teaching, sounding ever the same note: Unity and Peace! Alas, human history is marked at its very beginnings by a story of bloodshed, of brother killed by brother. The law of love which the Creator imprinted in the heart of man was disrupted by *mala voluntas*, that evil will which forthwith led the human race along the road of injustice and disorder. Unity was broken, and nothing less than the intervention of the Son of God himself was called for: it was he who undertook through obedience to restore the sacred ties of the human family which had been so soon brought into jeopardy; and this he did at the cost of his own blood. The process of restoration is always going on: Jesus founded a Church, giving it the visible sign of unity, so that all peoples should be gathered together under its immense canopy stretching from sea to sea. Is there any reason why this unity of the Catholic Church, divinely directed in the first place to matters of the spiritual order, should not be brought to bear upon the reconciliation of different races and nations, especially since these too are committing themselves to the formation of a society marked by the laws of justice and brotherhood?

Here we come once more on the principle, already well known to believers, that the true service of God and his justice favors the development of civil society as a community of peoples and nations.

3. Angelo Roncalli, born in 1881 at Sotto il Monte (Bergamo) and Cardinal Archbishop of Venice, took the name John XXIII at his election, 28 October.

⁶³ Stormon, *Towards the Healing of Schism*, 28-31.

We still have fresh in mind the memory of a time, some decades ago now, when representatives of the Orthodox Churches (as they are commonly called) of the Near East, took up the cause of the union of civilized countries, in some cases with government support. They began with an agreement between Christian denominations differing in historical background and forms of worship. Unfortunately, more immediately pressing considerations of a tangible kind prevailed, and these, together with nationalistic interests, nullified excellent intentions which called for nothing but respect. The grievous problem of the broken unity in the heritage left by Christ is still a disturbing factor, and impedes even the very quest towards solution—a solution which itself can only be found after passing through grave difficulties and uncertainties.

However, we place our full confidence in God, and the sad awareness of this painful situation does not and will not bring to a halt our endeavor to meet the extremely kind and loving invitation of these separated brethren. They too bear the name of Christ on their foreheads, they too read his holy Gospel, and are open to the inspirations that spring from religious devotion and a charity that blesses and does good.

We remember the many utterances of our predecessors, from Pope Leo XIII to Pope Pius XII, including St. Pius X, Benedict XV, and Pope Pius XI, all of them worthy and glorious Pontiffs, who from the Chair of Peter have issued the invitation to unity. In view of this we take leave—but there is no point in using such weak language as this—let us say that we fully *intend* to carry out with humility and fervor the task towards which the words and example of Jesus summon us. He is the divine Good Shepherd who never ceases to direct our gaze towards the ripening harvests in the vast missionary fields: “These sheep too must I bring. . . and there will be one fold and one Shepherd” (Jn 10:16). And in the midst of those prayers to his Father which were torn from him as with a groan in the last hours before his supreme sacrifice, he said: “May they all be one; as you, Father, are in me, and I in you, so also may they be one in us, that the world may believe that you have sent me” (Jn 17:21).

It is as we recall and harken to these profound and sublime words that peace begins to spread—that Christmas peace which is the peace of Christ. At the same time there is heard the sighing of souls and of whole peoples, the counterpart of every grace of heaven and earth. Without this peace the world is in agony, and when it is granted, as it was on that day when the angels of Bethlehem proclaimed it, it fills the mind and heart with vibrant joy.

5. *1 January 1959***New Year message of the Patriarch Athenagoras in reply to the appeal for unity by Pope John XXIII****

This Holy, Apostolic and Ecumenical Throne, and we in our own person, pray continually for the unity of all men, and we hail with joy every sincere appeal for peace, from whatever source it may come, but especially when it comes from such a Christian centre as that of ancient Rome.

The distressing picture of humanity today, as it undergoes all sorts of trials deriving from mutual incomprehension and the failure of one people to live in peace with another, imposes on the leaders of the Christian Churches a very pressing duty. This consists in a concerted effort to make it quite clear to the contemporary world that technical and scientific achievements are not enough to form an all-embracing human civilization, if the spiritual, religious, and moral foundations are not there—that is to say, if Christ himself, who is the author of love, peace, and justice between people, is not there.

With a profound awareness of our responsibility, then, we declare that we are sincerely ready, in accordance with the incessant prayers and entreaties of our Orthodox Church for the peace of the whole world, to add our positive cooperation on quite practical levels. This can take place both within the wider inter-Church organizations in which we already play our full part, and also within the context provided by our special contacts with the senior Church of the West. We have in view the alleviation of the “distress of the nations, bewildered for fear and dread of the things that are coming on the world” (cf. Lk 21:25–26), and a reinforcement of the hope of the human race in happier prospects for the future.

We regard it as all the more opportune, at a time like this, when humanity is experiencing the birth of a new world, that we who have been called by God to bear “the care and solicitude” of the millions of the faithful of our churches, should come together on the subject of this deep and imperative need of the peoples of the world to find relief in a solution to the problems that now beset them.

Swayed as we are by such thoughts and dispositions, we came indirectly to hear of the renewed appeal for the unity of the Churches which Your Holiness recently made. This we greet with a fraternal welcome, seeing in it a clear understanding of the need for a combination and fusion of the spiritual forces represented by the divinely founded Church. We speak, to be sure, of the Church, not in the state of division and disagreement in which it has been for centuries past, and still

is, but in its desirable ideal unity, such as was envisaged and given by the Lord—and given, moreover, as a proof that the message of Christmas does not point to some summit of self-perfection and inaccessible virtue, but to a power which “lifts what is mortal to the likeness of the Perfect One.”

For this reason we are convinced that every appeal for unity must be accompanied by those indispensable definite deeds and endeavors which would prove that intentions are meant to be fulfilled. Such a course would really bring us and the members of our Churches closer to the Lord, at least under present conditions on a practical basis, and this in a spirit of equality, justice, spiritual freedom, and mutual respect.

During this season of the Epiphany of Christ the Savior, which took place from out of the hallowed soil of the East, we regard ourselves as having grounds for the following hope and prayer. This is that, in common with the whole human race now turned in mind towards “the Prince of Peace and Father of the world to come” (Is 9:5), as he rises from the lands of dawn, the most holy Church of Rome, too, will turn in a brotherly spirit towards the East. This is what we desire and look for from the new Pope of Rome, John XXIII, who is personally so well known, loved, and respected in our parts. This request is one that finds an echo all over the world, and it betokens the dawn of a truly New Year in Christ.⁴

6. *6 December 1961*

Letter of Cardinal Augustin Bea⁵ to Patriarch Athenagoras, thanking him for a present sent to Pope John XXIII and sending him three medals struck on the occasion of the 80th birthday of the Pope*

4. Four weeks later, on 25 January, 1959, Pope John XXIII announced his intention to convoke an “Ecumenical Council for the whole Church, not only for the spiritual good and joy of the Christian people but also to invite the separated Communities to seek again that unity for which so many souls are longing in these days throughout the world.” *Acta Apostolicae Sedis* (hereafter *AAS*), 51 (1959), 69.

5. On Pentecost, 5 June, 1960, Pope John XXIII established the Secretariat for Promoting Christian Unity (hereafter, SPCU), which would enable “those who bear the name of Christian but are separated from this Apostolic See . . . to follow the work of the Council and to find more easily the path by which they may arrive at the Unity Jesus Christ sought from His Heavenly Father with fervent prayers.” *Superno Dei Nutu*, *AAS* 52 (1960), 436. The Pope appointed the German biblical scholar, Cardinal Augustin Bea, S.J., to be the SPCU President, and the Dutch theologian, Monsignor John Willebrands, its Secretary.

Bijlage 4: Gezamenlijke verklaring van Paulus VI en Athenagoras over het opheffen van de excommunicatie.⁶⁴

JOINT CATHOLIC-ORTHODOX DECLARATION OF HIS HOLINESS POPE PAUL VI
AND THE ECUMENICAL PATRIARCH ATHENAGORAS I

DECEMBER 7, 1965

Following is the text of the joint Catholic-Orthodox declaration, approved by Pope Paul VI and Ecumenical Patriarch Athenagoras I of Constantinople, read simultaneously (Dec. 7) at a public meeting of the ecumenical council in Rome and at a special ceremony in Istanbul. The declaration concerns the Catholic-Orthodox exchange of excommunications in 1054.

1. Grateful to God, who mercifully favored them with a fraternal meeting at those holy places where the mystery of salvation was accomplished through the death and resurrection of the Lord Jesus, and where the Church was born through the outpouring of the Holy Spirit, Pope Paul VI and Patriarch Athenagoras I have not lost sight of the determination each then felt to omit nothing thereafter which charity might inspire and which could facilitate the development of the fraternal relations thus taken up between the Roman Catholic Church and the Orthodox Church of Constantinople. They are persuaded that in acting this way, they are responding to the call of that divine grace which today is leading the Roman Catholic Church and the Orthodox Church, as well as all Christians, to overcome their differences in order to be again "one" as the Lord Jesus asked of His Father for them.

2. Among the obstacles along the road of the development of these fraternal relations of confidence and esteem, there is the memory of the decisions, actions and painful incidents which in 1054 resulted in the sentence of excommunication leveled against the Patriarch Michael Cerularius and two other persons by the legate of the Roman See under the leadership of Cardinal Humbertus, legates who then became the object of a similar sentence pronounced by the patriarch and the Synod of Constantinople.

3. One cannot pretend that these events were not what they were during this very troubled period of history. Today, however, they have been judged more fairly and serenely. Thus it is

⁶⁴ 'JOINT CATHOLIC-ORTHODOX DECLARATION OF HIS HOLINESS POPE PAUL VI AND THE ECUMENICAL PATRIARCH ATHENAGORAS I' (7 december 1965)
<http://w2.vatican.va/content/paul-vi/en/speeches/1965/documents/hf_p-vi_spe_19651207_common-declaration.html> [geraadpleegd op 15 juli 2015].

important to recognize the excesses which accompanied them and later led to consequences which, insofar as we can judge, went much further than their authors had intended and foreseen. They had directed their censures against the persons concerned and not the Churches. These censures were not intended to break ecclesiastical communion between the Sees of Rome and Constantinople.

4. Since they are certain that they express the common desire for justice and the unanimous sentiment of charity which moves the faithful, and since they recall the command of the Lord: "If you are offering your gift at the altar, and there remember that your brethren has something against you, leave your gift before the altar and go first be reconciled to your brother" (Matt. 5:23-24), Pope Paul VI and Patriarch Athenagoras I with his synod, in common agreement, declare that:

A. They regret the offensive words, the reproaches without foundation, and the reprehensible gestures which, on both sides, have marked or accompanied the sad events of this period.

B. They likewise regret and remove both from memory and from the midst of the Church the sentences of excommunication which followed these events, the memory of which has influenced actions up to our day and has hindered closer relations in charity; and they commit these excommunications to oblivion.

C. Finally, they deplore the preceding and later vexing events which, under the influence of various factors—among which, lack of understanding and mutual trust—eventually led to the effective rupture of ecclesiastical communion.

5. Pope Paul VI and Patriarch Athenagoras I with his synod realize that this gesture of justice and mutual pardon is not sufficient to end both old and more recent differences between the Roman Catholic Church and the Orthodox Church.

Through the action of the Holy Spirit those differences will be overcome through cleansing of hearts, through regret for historical wrongs, and through an efficacious determination to arrive at a common understanding and expression of the faith of the Apostles and its demands.

They hope, nevertheless, that this act will be pleasing to God, who is prompt to pardon us when we pardon each other. They hope that the whole Christian world, especially the entire Roman Catholic Church and the Orthodox Church will appreciate this gesture as an expression of a sincere desire shared in common for reconciliation, and as an invitation to

follow out in a spirit of trust, esteem and mutual charity the dialogue which, with Gods help, will lead to living together again, for the greater good of souls and the coming of the kingdom of God, in that full communion of faith, fraternal accord and sacramental life which existed among them during the first thousand years of the life of the Church.